

Chronos loopt, Kairos vliegt

Over tijdsperceptie en
het juiste moment van handelen

Chronos loopt, Kairos vliegt

Over tijdsperceptie en
het juiste moment van handelen

Erik Slagt

*‘Quid est tempus? Wat is tijd? Als niemand het me vraagt,
weet ik het. Als ik het wens uit te leggen aan wie het me vraagt,
weet ik het niet!’* Augustinus

Voor Moon en Arnold, die mij op het spoor zetten van Kairos en zelf, tegen de klippen op, hun kansen proberen te grijpen.

Met dank aan Yvonne, Wanda en Quirijn, voor hun nuttige verbeteringen en inspirerende aanvullingen.

© Erik Slagt 2018
Chronos loopt, Kairos vliegt.
Over tijdsperceptie en het juiste moment van handelen

Vormgeving: Erik Slagt - espressontwerp
ISBN: 9789402182699
Uitgever: Brave New Books

Alle rechten voorbehouden. Alles uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en openbaar gemaakt, mits met duidelijke bronvermelding en berichtgeving aan de auteur.

Inhoud

De vraag vooraf	7
I Chronos	9
Tijdloze tijden	11
De cyclische natuurmens	12
Van cyclisch naar lineair	14
Benedictijns time- management	16
Chronos' orde	18
De drang tot beheersen	20
Schijnbaar logisch & exact	23
Het (on)verwachte 'nu'	25
Grip op het ongrijpbare	27
Eindeloze eeuwigheid	29
Inspiratie uit vergankelijkheid	32
II Kairos	35
De rebel	37
Het beslissende moment	39
Kloktijdloze momenten	41
Toeval, geluk & intuïtie	43
Instinct, geloof & bijgeloof	45
Het kantelpunt	48
Het juiste moment	51
III Tijdsperceptie	53
Voer voor filosofen	55
Ruimte & tijd	58
De richting van de tijd	60
Cultuur & tijdsperceptie	62
Interculturele variaties	65
Vriend of vijand	69
Inkaderen in time frames	70

IV Verstoorde tijd	73
Ontregeling	75
Subjectieve tijdsbeleving	76
Product van lichaam & geest ⁷⁷	
Onderbewuste keuzes	80
Snelle tijden, trage tijden	81
Visualisatie & vertraging	83
Verstoorde hersenen	85
V Mentale ordening	89
Vrije wil & illusie	91
De keuze	93
Wu wei: wijs wachten	95
Gejaagd & ongeduldig	97
Vertraagde tijdwinst	99
Geen tijd te verliezen	101
Vrije tijd	104
VI Reële & virtuele werkelijkheid	107
Niet-bestaande tijd	109
Tijdreizen	111
Schijn of werkelijkheid	113
Aangetast normbesef	115
Robots & wij	117
Gemiste kansen	120
VII Leven & sterven	123
Een schitterende vergissing	125
Onsterfelijkheid	127
Memento mori, carpe diem	129
Snelheid & risico's	131
Orde & chaos	133
Aandacht & actie	135
Je weg door de jungle	137
Noten	139

De vraag vooraf

Wie verzucht niet met enige regelmaat ‘Waarom reageerde ik toen niet meteen, nu is de kans voorbij...’ Of: ‘Was dit wel het juiste moment om het te doen?’ De spijt van een gemiste kans geeft een bittere nasmaak, de twijfel over de goede timing van je daden maakt je onzeker, je zou willen dat je vaker goede keuzes maakte. Zou dat kunnen?

Die vraag stellen impliceert dat je ‘het juiste moment’ kan herkennen als het zich voordoet én dat je dan ook direct adequaat kan handelen. En ja, dat komt voor. Je weet nog precies wanneer je de scherpste en de daadkracht had die tot dat ene succes leidden. En het omgekeerde ken je ook: je was te laat of je deed het verkeerde, met desastreuze gevolgen. En vaak is de twijfel blijven knagen als een houtworm in een antieke kast, omdat je nooit zal weten hoe het was gegaan als je een andere keuze had gemaakt.

Hoe dan ook, achteraf de timing van je handelen beoordelen, vraagt om een duidelijk besef van tijd. Dat klinkt als vanzelfsprekend, maar dat is het niet. Onze omgang met het tijdsbesef heeft door de eeuwen heen een ontwikkeling doorgemaakt en ook nu nog wordt overal op de wereld het verloop van de tijd anders beleefd: lineair, circulair, mono- en polychroom, heel strict of juist diffuus.

Hoe beïnvloeden die verschillende percepties ons doen en laten? Welke rol speelt de klassieke god van de tijd Chronos, welke zijn flitsende nazaat Kairos?¹ Het zou mooi zijn als je meer inzicht kon

krijgen in die schaarse, ongrijpbare momenten waarop je in een *split second* een beslissing moet nemen die cruciaal zal blijken.

Vandaar deze zoektocht, een poging om het ongrijpbare grijpbaar te maken. In de woorden van de dichter:²

Laten we de tijd laten gaan

waarheen hij wil.

En zie dan hoe weiden hun vee vinden,

wouden hun wild,

luchten hun vogels,

uitzichten onze ogen,

en ach, hoe eenvoud zijn raadsel vindt.

Het wordt een tocht langs oude filosofen en moderne quantumfysici, een reis naar de grenzen van het oneindige heelal én dwars door de microjungle van onze hersenen, waarbij we verdwalen in verwarrende virtuele werelden. Daar zullen we antwoorden vinden op vragen die nieuwe onzekerheden oproepen. Dat is complex, en dat is mooi.

|

Chronos

Tijdloze tijden

Lang geleden was er geen tijd. Ja, er was een oerknal en die had gevolgen: er vormden zich instellare stofwolken, sterren en planeten. Het begrip tijd zoals wij dat hanteren speelde daarbij geen rol. Toen miljarden jaren na die oerknal de planeet aarde begon af te koelen, ontstond er leven op dat rond de zon tollende klompje steen. Er ontwikkelden zich organismen – microben, planten, dieren, mensen – die zich bewust werden van de wisselingen van licht en donker, van warm en koud. En daarmee kwam een soort tijdsbesef op gang, dat bij de mens steeds verder werd ontwikkeld.

Eeuwen lang beperkte diens interesse zich tot de natuurlijke, waarneembare cycli: de dagelijkse zonsopgang en -ondergang, de opeenvolgende schijngestalten van de maan, jaarlijks de kleuren en geuren van de gewassen en het rijpen van de vruchten. In streken met wisselende seizoenen was het altijd duidelijk welke handelingen op dat moment de juiste waren, met een zaaimaand, een oogstmaand, een wijnmaand, enzovoort, in een natuurlijke herhaling en ‘eeuwige wederkeer van de kosmische rondgang’. Het zichtbare en het onzichtbare vormden één groot raderwerk, waar alles wat is, reeds eerder was, waar alles wat komt ook weer zal gaan, als de tijd daarvoor gekomen is.

In sommige culturen is de cyclische tijdbeleving nog steeds dominant – in Madagaskar bijvoorbeeld, zegt men *Het leven is een karrewiel*, wat boven is gaat omlaag, wat beneden is komt omhoog, en zo voort - in tegenstelling tot het grootste deel van de technisch ontwikkelde wereld. Daar heerst de lineaire tijd en dreigt de moderne mens te worden vermalen door dit zelfgecreëerde monster.

De cyclische natuurmens

Hoe heeft het zover kunnen komen? De natuurlijke cycli zaten toch diep in onze genen? Want ooit was alles onderworpen aan het dag- en nachtritme. En met wetten van de seizoenen werd de oermens zich ervan bewust dat die sequenties voortkwamen uit iets groters dan hijzelf, iets waarop hij geen invloed kon uitoefenen. Daarom koos hij voor inwijdingsrituelen, of om ten strijde te trekken op aan de natuur gerelateerde tijdstippen. En om enige grip te krijgen op het verloop van ingrijpende, maar ongrijpbare gebeurtenissen, probeerde hij goede en kwade voortekenen af te lezen uit dat grotere, dat goddelijke. Afhankelijk van de plaats op aarde en de heersende cultuur konden dat de stand van de hemellichamen, de donder en de bliksem, aardbevingen of vulkaanuitbarstingen zijn.

In veel culturen vereerde men de zon of de maan of allebei, van de oude Egyptenaren tot de Kelten, van de Berbers tot de Germanen, en van de Azteken tot de Noord-Europese Samen. Door die culturele component onderscheidde de homo sapiens zich van de door hun instincten gedreven dieren, die slechts langzaam evolueerden op eigenschappen die belangrijk waren voor het voortbestaan van de soort. De mens daarentegen, ontsnapte door zijn geestelijke ontplooiing aan een bestaan dat uitsluitend werd bepaald door die drang tot zelfbehoud, *hij ontwikkelde zich, hij maakte geschiedenis.*³

Die vanzelfsprekende verbondenheid met de natuur betekende overigens niet dat de natuurmens van toen een soort ongerepte,

zuivere versie was van de huidige technologisch en ethisch ‘vervuilde’ stadsmens. Dat misplaatste romantische beeld vervaagt snel als je bijvoorbeeld denkt aan de grootschalige bizonjacht door de Noord-Amerikaanse *native people* en de wrede mensenoffers die de Azteken en de Inca’s aan hun zonnegod brachten. Die natuurmens had bovendien ‘in harmonie met zijn omgeving’ heel gewoon te lijden van honger en kou, insectenplagen en roofdieren. En niet te vergeten ook van andere mensen, zowel binnen de eigen groep als van vijandelijke stammen. Niet zoveel verschil met het huidige wereldbeeld dus.

Hoe dan ook, in streken met sterk wisselende seizoenen en de daarmee samenhangende groeistadia van de gewassen bestond een duidelijke regelmaat, vaak gezien als een kosmisch ritme. Daarmee kregen de seizoenen een invulling, met kenmerken van wat ‘juist’ was voor die periode. De oude Kelten bijvoorbeeld, hadden een ‘jaarwiel’, dat als kalender functioneerde en tevens het cyclische karakter van de seizoenen en het religieuze kader symboliseerde. Het wiel had acht spaken, vier verbonden aan de beweging van de aarde en de zon, en vier die belangrijke jaarlijkse fases markeerden in het leven van de (agrarische) mens. In grote lijnen was hem duidelijk wanneer hij wat moest doen, want een helder besef van het beste tijdstip om te zaaien, te poten en te oogsten, en om voldoende voorraden aan te maken voor het winterseizoen, was noodzakelijk om te overleven.

En nog steeds zijn mensen in klimatologisch gematigde streken betere planners dan die in gebieden waar je het hele jaar door voedsel kan oogsten of op dieren kan jagen. Wat ze niet weerhoudt van het romantiseren van vroegere volken, die zouden hebben geleefd in een wereld ‘...waarin alles is vervuld van goddelijkheid: de rivieren, de heuvels, de zee en de lucht, de dieren en de planten, in een combinatie van filosofie, onderricht en spiritueel inzicht, waar de bomen als levende, spirituele wezens ons niet alleen troosten, steunen en gezelschap houden, maar ons ook diepgewortelde, verregaande wijsheid in contact met het universum schenken...’⁴

Van cyclisch naar lineair

Ooit is de mens gaan beseffen dat de tijd naast cyclische aspecten ook een lineair karakter had, waarbij de nadruk lag op het eenmalige, het unieke. Daarbij geldt: wat gebeurd is, is voorbij en kan niet meer terugkomen. Zo ontdekte hij dat hij deel uitmaakte van zowel het heden als van het verleden en dat er een toekomst vóór hem lag. Hij was onderdeel van zijn eigen historie.

Het cyclische en het lineaire karakter van de tijd hoefden elkaar niet uit te sluiten. Zo beschouwden de oude Egyptenaren de ‘normale tijd’ als een cirkel. Zij konden de overstroming van de Nijl exact vaststellen aan de hand van het opkomen van de ster Sirius. Naast dit door de natuur gedicteerde ritme kenden zij ook een ‘eeuwige tijd’, een kosmische tijd. Zij konden de steeds terugkerende standen van zon, maan, planeten en sterren al nauwkeurig berekenen.

Toch ontstond bij hen de behoefte om voor allerlei doeleinden het tijdstip van de dag te kunnen bepalen, lineair dus. Dat deden ze, zo’n 6000 jaar geleden, door de tijd af te lezen aan de hand van de zon. Eerst met een stok in de grond, later met meer geavanceerde zonnepijlers. Latere culturen bouwden hierop voort. In de Middeleeuwen vond men de zandloper uit om nauwkeuriger een korte tijdsduur te kunnen meten, later kwam het uurwerk. De steeds groter wordende precisie zette een verandering van tijdbeleving in gang. Daarin speelde kerkvader Augustinus⁵ rond het jaar 400 een belangrijke rol door de veranderlijke tijd in contrast met de onveranderlijke eeuwigheid te plaatsen: *‘Bij wijsheid hoort het*

doorgronden met het intellect van wat eeuwig is; bij kennis het rationeel begrijpen van wat tijdelijk is. Hij noemde tijd een *distentio animi*, een uitgestrektheid van de geest, die bij de mens ontstaat door herinneringen aan het verleden, de aanschouwing van het heden en de verwachtingen voor de toekomst. Maar wat kunnen we eigenlijk meten in die uitgestrektheid? Het verleden bestaat niet meer, de toekomst bestaat nog niet en het heden is vluchtig, want zodra we ons bewust worden van het ‘nu’ is het alweer verleden tijd. Augustinus’ bleef een beetje vaag: *‘iets in de menselijke geest’*.

De kerk deed ondertussen haar uiterste best om de vele bestaande tijdspercepties te kerstenen. Zij maakte de tijd lineair door haar een oorsprong (de schepping), een einde (het einde der tijden) en vooral een goddelijk doel (Gods koninkrijk) te geven.⁶ Om het geheel beheersbaar te maken, liet Augustinus de monniken kalenders maken. Daarbij werden de seizoenswisselingen overgoten met een christelijk sausje: de kerkelijke feesten werden afgestemd op die van de ‘heidenen’ om de kerstening soepeler te laten verlopen. Zo werd Pasen aan het vruchtbaarheidsfeest gekoppeld en Kerstmis aan de zonnewende. Ook de lokale tijdbeleving, die niet lineair, maar cyclisch verliep op het ritme van de natuur, werd door de christelijke leiders op een heel eigen manier gemeten en ingedeeld. Overal wilde de kerk haar stempel op drukken, wat veel weerstand opriep, want de gebruiken die verband houden met de tijd behoren tot de mentale structuren die het diepst in de menselijke geest zijn geworteld.

De kerk moest een moeizame strijd voeren, en die strijd heeft zij in de loop der eeuwen maar gedeeltelijk gewonnen, gezien de vele ‘heidense’ elementen die op tal van plekken met de Christelijke gebruiken zijn vermengd. Toch was de Christelijke tijdsopvatting rustgevend, want alles had zin volgens het goddelijke plan en de behoefte aan zingeving zit diep in ons wezen. De kerkklokken, waarvan het gebruik tijdens de vroege middeleeuwen geleidelijk aan ingeburgerd raakte, moesten de burgers herinneren aan de ‘kosmische orde’ die het geloof hen bracht.⁷